

MEDITATIE EN KATHOLIEKE HERKERSTENING IN CONTRAREFORMATORISCH ANTWERPEN:

Den vermakelycken dagh van een christen-mensch (1635) van de schermmeester-dichter Christoffel Van Essen

Bert Van Elsacker

1. Inleiding

Christoffel Van Essen is een nagenoeg vergeten dichter-schermmeester uit het zeventiende-eeuwse Antwerpen. (1) De weinige bekendheid die hij geniet, dankt hij aan zijn vermelding in M. Sabbes werk *Brabant in 't verweer*. Sabbe besprak de publicaties van Van Essen die pasten in het opzet van zijn studie: polemische geschriften en eerbewijzen aan de landvoogd. (2) Aan zijn belangrijkste werk, *Den vermakelycken dagh van een christen-mensch* (Antwerpen, Weduwe Jacob Mesens, 1635), het enige dat geen gelegenheidspublicatie was, werd tot nu toe geen enkele aandacht besteed. Nochtans is het om verschillende redenen opmerkelijk. Relatief weinig stichtelijke literatuur uit de Spaanse Nederlanden werd door leken geschreven. *Den vermakelycken dagh...* was waarschijnlijk bestemd voor een minder ontwikkeld en weinig bemiddeld publiek. De poëtische opvatting die eraan ten grondslag ligt, is verwant met de ideeën van de Noord-Nederlandse piëtisten van de Nadere Reformatie, die ook het latere werk van Cats hebben beïnvloed. (3) Vergelijkingspunten in de Zuidelijke Nederlanden liggen minder voor de hand. Het dichtst in de buurt komen wellicht de publicaties van Adriaan Poirters, Jacobus Moons en Petrus Croon. Moons

en Croon schreven hun werken echter pas ver in de tweede helft van de zeventiende eeuw. (4) Ook Van Essens beroep, schermmeester, spreekt tot de verbeelding.

In de volgende bladzijden zal ik dieper ingaan op deze merkwaardige publicatie. In het eerste deel trachten we Christoffel Van Essen te situeren in de Antwerpse samenleving aan de hand van zijn werken, de dedicaties die erin voorkomen, en zijn betrekking als schermmeester. Daarna onderzoeken we de cultureel-religieuze invloeden die meespeelden in het ontstaan van de dichtbundel. Ten slotte volgt een beknopte literaire analyse van het werk zelf.

2. Van Essens positie als auteur en schermmeester in het zeventiende-eeuwse Antwerpen

Naast *Den vermakelycken dagh van een christen-mensch* publiceerde Van Essen vier andere werken: *Den Waerom, den Daerom* (Antwerpen, Hendrik Aertsens, 1634), *Roepende Faem over de Blyde, Langh-ghewenschde ende aenghenaemste Incomste van den Doorluchtigsten Prince ende Heere, Heere Ferdinandus* (Antwerpen, Weduwe Jacob Mesens, 1635), *Triomphe ende victorie over vier verscheyden Overwinningen, die Godt verleent heeft aen het edelste Huys van Oostenryck, Van*

den 18 Junij, tot den 14 Julij 1638. (Antwerpen, Jacob Mesens, 1638), en *Antwerpsche Omme-gang: oft Lust-triumphe*. (Antwerpen, Van Ghelen, 16481, 16492). (5)

Het polemische geschrift *Den Waerom, den Daerom* was een aanval op de fractie in de Verenigde Provinciën die ijverde voor de voortzetting van de oorlog met Spanje. In de Republiek stonden de gematigde remonstranten, vooral invloedrijk in Holland, tegenover de strenge contraremonstranten, die de opstand tegen Spanje in de eerste plaats als een godsdienstoorlog beschouwden, en die het nodig vonden om ook in de door Spanje 'bezette' Zuidelijke Nederlanden de Reformatie tot stand te brengen.

In de loop van 1633 waren de Staten-Generaal van de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden onderhandelingen begonnen over een hereniging van de Nederlanden. De gesprekken werden bemoeilijkt doordat de oorlogszuchtige fractie in de Republiek uiteindelijk de overhand haalde, en door de geringe zeggenschap van de Staten-Generaal van de zuidelijke provincies, die immers onderworpen waren aan het gezag van de Spaanse vorst. Daarbij werden ze gewantrouwd door de in die periode erg invloedrijke voorzitter van de Geheime Raad, Pieter Roose, die in januari 1634 de in het slop geraakte onderhandelingen liet afbreken en enkele maanden later de Staten-Generaal van

de Zuidelijke Nederlanden definitief liet ontbinden. Door de mislukking van deze onderhandelingen vervloog de laatste hoop op een hereniging van de Nederlanden. Op 15 april 1634 sloten Frankrijk en de Republiek een verbond, waarbij Frankrijk een subsidie verleende aan de Republiek om de oorlog tegen Spanje verder te zetten. (6)

Van Essen vertolkt in *Den Waerom, den Daerom* een waarschijnlijk wijd verspreid gevoel van ontgoocheling over de door de vingers geglijpte kans op vrede en verzoening. Hij legt de schuld daarvoor integraal bij de 'Hollandtsche Vrede-Haters'. Als bewijs voor de ingeboren slechtheid van de ketters somt hij een reeks misdaden op die door de Calvinisten werden begaan tijdens de godsdiensttwisten. Van het werk verscheen in hetzelfde jaar een sterk ingekorte éénbladige bewerking.

Roepende Faem... was een bescheiden publicatie van 24 pagina's naar aanleiding van de bijzonder luisterrijke intocht van de kardinaal-infant Ferdinand te Antwerpen (1635). Deze intrede ging gepaard met kostbare feestelijkheden en zeer rijkelijke versieringen, ontworpen door Rubens. Hij vormde een laatste artistiek hoogtepunt in de eeuwenoude traditie van de Blijde Inkomsten. (7)

De in eenvoudige taal gestelde lofzang op Ferdinand benadrukt zeer sterk de noodzaak van het centraal gezag. De

WAEROM EN DAEROM: WAERHEYDT Tot de Hollandfche VREDEHATERS.

Inden Waerom vwoort verthoont vvar fchade hunne ongherechtighe oorloghe mede-brenght, vvar onghelytuyt hunne Ketterije ende rebellie ghecomen is, ende hoe dat het af-vallen van't Catholijck Geloof de goede manieren verandert, ende hantor alle quade drijft. Inden Daerom vwoort verthoont hunnen aert ende greticheyt tot der Catholijcken Gheestelijcke goederen, ende hun eyghen baet. Inde Waerheydt fommighe exempelen hoe dierghelijcke ghevaeren zijn.

Table with three columns: WAEROM, DAEROM, and WAERHEYT. Each column contains a list of numbered items (1-24) detailing the causes, consequences, and moral lessons of the events described in the text above.

V.P.C.A. Gedruckt t'Haerwerpen by Philips Michielsens, Anno 1634. Lijste van Lijst. C. 1634.

De eenbladige uitgave van Den Waerom, den Daerom (Antwerpen, Philips Michielsens, 1634). Gent, Universiteitsbibliotheek.

nieuwe landvoord wordt voorgesteld als een symbool van de hoop op vrede, wet- telijkheid, en sociale orde. De hekeling van de opstandige gebieden en de ver- spelling dat het geluk voor hen een andere wending zal nemen, wordt gecombineerd met de verzekering dat Ferdinand vergevingsgezind is en berouwvolle gereformeerde provincies niet zal afwijzen.

In 1638 behaalde Ferdinand een overwinning op de Republiek te Kallo en op de Fransen in St.-Omer. Dit succes was de aanleiding voor een buitengewone ommegang te Antwerpen. ⁽⁸⁾ Ter gelegenheid daarvan verscheen het korte pamflet *Triomphe ende victorie...* van Van Essen, dat slechts acht pagina's telde. De tekst verenigt verschillende doelstellingen. Een eerste intentie was een levendig beeld te schetsen van de militaire campagne. Daarnaast biedt het pamflet de lezer veel feitelijke informatie over de krijgsverrichtingen, zoals precieze data en aantallen van slachtoffers en krijgsgevangenen. Tenslotte is het een hulde aan Ferdinand, op wie een hele schare van mythologische en Bijbelse figuren wordt geprojecteerd.

Ook het laatste boekje van Van Essen, zijn *Antwerpsche Ommegang: oft Lust-triumphe*, betrof een gelegenheidspublicatie. De Antwerpse ommegangen gingen vaak vergezeld van de publicatie van zogenaamde 'ommegangsboekjes', die enerzijds een vorm van publiciteit waren voor deze manifestaties, en anderzijds aan het geïnteresseerde publiek de betekenis van de praalwagens verklaarden. Deze boekjes lijken tamelijk populair te zijn geweest en richtten zich tot de gemiddelde toeschouwer, zoals ook kan worden afgeleid uit de weinig verfijnde illustraties in de *Antwerpsche Ommegang*. ⁽⁹⁾ De Vrede van Munster (1648) werd in

Antwerpen met een feestelijke optocht gevierd, en het was voor die gelegenheid dat Van Essen de *Antwerpsche Ommegang* schreef. ⁽¹⁰⁾ Het boekje had blijkbaar enig succes, aangezien het in 1649 werd herdrukt. Overigens onderscheidt het zich niet van de andere ommegangsboekjes en beperkt het zich tot een verklaring van alle onderdelen van de optocht.

Deze vier teksten wijzen duidelijk op Van Essens participatie in de gezagsbevestigende officiële feestcultuur, waarin belangrijke politieke gebeurtenissen op het openbare forum van 'gepast' commentaar werden voorzien. Dit strookt volledig met zijn banden met leden van de Antwerpse politieke, religieuze en culturele elite, die we kunnen afleiden uit de dedicaties van Van Essens werken.

Van Essen droeg zijn *Roepende Faem...* op aan Pieter Roose. De Antwerpse familie Roose werkte zich vanaf het einde van de zestiende eeuw op handige wijze in de aristocratie in door leningen te geven aan verarmde landadel. Als die de verschuldigde bedragen niet kon terugbetalen, verkregen de Roosees hun bezittingen en de bijbehorende titels. Pieter Roose (1586-1673) werd in 1622 raadsheer en in 1632 voorzitter van de Geheime Raad. Tot circa 1645 onderhield Roose bevoorrechte contacten met Philips IV, aan wiens hof hij tussen 1630

en 1632 verbleef als lid van de Hoge Raad van Vlaanderen. In die periode had Roose een belangrijk aandeel in het opstellen van de regeringsinstructies voor de kardinaal-infant Ferdinand. Niet verwonderlijk was Roose zeer Spaansgezind en droeg hij de Verenigde Provinciën noch de Staten van Brabant een warm hart toe. Niettemin had Roose als jurist ook een scrupuleuze eerbied voor het complexe wettelijke kader van de Zuidelijke Nederlanden, wat hem in de jaren veertig van de zeventiende eeuw langzaam maar zeker in conflict bracht met de van langsom aan steeds autoritairder optredende landvoogden. Samen met zijn sympathie voor het Jansenisme leidde dit ertoe dat Roose geleidelijk aan in ongenade viel en in 1653 op rust werd gesteld. Zijn broer Jan werd tussen 1619 en 1641 achttien maal schepen en zeven keer burgemeester in Antwerpen. (11)

Den Waerom, den Daerom was opgedragen aan de Norbertijn Joannes Chrysostomus Vander Sterre (1591-1656), die sinds 7 oktober 1629 abt van de St.-Michielsabdij te Antwerpen was. Hij slaagde erin om van de St.-Michielsabdij, die in de decennia daarvoor door interne twisten en financiële moeilijkheden een zieltogend bestaan leidde, terug één van de leidende abdijen in Brabant te maken. Ze werd een theologisch-wetenschappelijk centrum waar pastoors van de buitenparochies

hun opleiding kregen, en waar tussen 1632 en 1636 openbare lessen filosofie werden gegeven. In de zeventiende eeuw beschikte deze abdij over een voor die tijd zeer grote bibliotheek met 8572 boeken. Vander Sterre verwierf enige bekendheid als kerkelijk auteur door onder andere zijn *Vita S. Norberti* (1622), waarvan een jaar later de Nederlandse vertaling verscheen, en door de uitgave van de *Natales Sanctorum Candidissimi Ordinis Praemonstratensis* (1625), een reeks notities over de levens van opmerkelijke Norbertijnen. Dit laatste werk zou in feite zijn opgesteld door Dionysius Mudzaerts in 1612, en door Vander Sterre met een paar kleine aanpassingen onder eigen naam uitgegeven. In de jaren veertig kwamen Vander Sterre en verschillende andere Antwerpse Norbertijnen door hun jansenistische opvattingen in aanvaring met bisschop Nemius, die een vastberaden anti-jansenist was. (12)

In Van Essens werken vinden we ook verschillende lofdichten op hem terug, ondertekend met deviezen. Eén daarvan, 'Vreest Godt', kunnen we toeschrijven aan J. (De) Strypen de jonge. Strypen schreef voor de Antwerpse rederijkerskamer *De Goudbloem* het *Treurspel der deughdelijcke Carite en ongeregelden Trasillus*, naar een verhaal dat verspreid over verschillende fragmenten voorkomt in het populaire werk *De Gouden*

Ezel van de Latijnse auteur L. Apuleius (ca. 125-170). Strypen baseerde zich voor zijn toneelstuk op een zestiende-eeuwse Nederlandse vertaling van *De Gouden Ezel*. Het *Treurspel...* was een succes: *De Goudbloem* speelde het stuk verschillende jaren op 9 september, de vooravond van het feest waarop de rederijderskamer de geboortedag van haar patroonheilige Maria vierde. In 1636 werd het onder bescherming van burgemeester Tucher uitgegeven bij Geeraert Van Wolschaten, de drukker die verschillende werken van Vander Sterre publiceerde en naast de St.-Michielsabdij was gevestigd. Hetzelfde jaar nog werd Strypens tragedie herdrukt. ⁽¹³⁾ Van de drie Antwerpse rederijderskamers was *De Goudbloem* degene die haar leden vooral onder de hoge stadsambtenaren en de stedelijke aristocratie aantrok. Na jarenlang een eerder sluimerend bestaan te hebben geleid ten gevolge van de godsdiensttwisten, bloeide de kamer weer op in de periode 1615-1635. ⁽¹⁴⁾ De voorkeur van de kamerleden voor de Maria-devotie roept de vraag op naar mogelijke banden tussen *De Goudbloem* en de elitaire broederschap van Onze-Lieve-Vrouw Lof, die vooral onder de kooplieden en de rijke bevolking recruteerde. ⁽¹⁵⁾ Van Essens betrokkenheid bij het Antwerpse rederijdersleven wordt bevestigd door het eerdicht dat hij schreef voor Frederico Cornelio De Conincq, en dat is opgenomen in de uit-

gave van één van diens vier mantel-endegeeststukken. Deze werden tussen 1635 en 1638 opgevoerd door de rederijderskamer *De Violieren*, die haar aanhang vond bij de Antwerpse kunstenaars en welstellende intellectuelen. ⁽¹⁶⁾ Christoffel Van Essen voerde het devies *Liefde vindt liefde*. Helaas zijn de archieven van de Antwerpse rederijderskamers slechts zeer gedeeltelijk bewaard. We vonden geen aanwijzingen dat Van Essen lid was van een van deze verenigingen. ⁽¹⁷⁾

Waarschijnlijk versterkte Van Essens activiteit als schermmeester zijn banden met het milieu van de gezagsgetrouwe stedelijke elite. Hoewel de bestaande literatuur over het schermen en de schermgilden zeer beperkt is, zullen we in de volgende paragraaf trachten tot een preciezere bepaling te komen van de betekenis van het schermen in de zeventiende eeuw.

In 1630 verscheen in Leiden de *Académie de l'espée* van de Antwerpenaar Gérard Thibault, het eerste deel van een zeer uitgebreide, erudiete en filosofische verhandeling over de schermkunst. Deze bijzonder luxueuze uitgave was mogelijk gemaakt door de financiële steun van Lodewijk XIII en negen Engelse prinses. Thibaults werk was gebaseerd op de artificiële Spaanse schermstijl, die hij uitwerkte in complexe geometrische en mechanische

theorema's, met als grondslag een 'cercele mystérieux'.

De verschijning van dit werk was symptomatisch voor de evolutie die de schermkunst doormaakte. Op het slagveld was haar militaire functie teloor gegaan door het toenemende gebruik van vuurwapens sinds de vijftiende eeuw. Onder impuls van de vorstelijke hoven was het schermen populair geworden bij de adel. De beheersing van de erg formele en zwaarwichtige Spaanse stijl, die op praktisch gebied weinig bruikbaar was, vormde een noodzaak aan de Franse en Spaanse hoven. De praktische waarde van schermen, lijfsbehoud, nam af en werd vervangen door een sociale waarde. ⁽¹⁸⁾ In het zeventiende-eeuwse Antwerpen was het dragen van degen en dolk een duidelijk teken van een elitaire levensstijl. ⁽¹⁹⁾ In Frankrijk verwierf de *Académie des Armes* van Parijs in 1656 een monopolie op het schermonderwijs, dat voortaan gekenmerkt werd door een strikte hiërarchie. In Spanje werd Pacheco de Narvaez, hét symbool van de Spaanse stijl, de schermmeester van de Spaanse vorst. ⁽²⁰⁾ Deze voorbeelden illustreren hoe ver sommige schermers van de oorspronkelijke schermgenootschappen, die in de vijftiende en zestiende eeuw ontstonden in de niet-adellijke stedelijke milieus. De gewone burger vocht zonder de bescherming van een harnas, zodat behendigheid met steekwapens van

groot belang was bij gevechten. In deze scholen, waartoe in principe iedereen toegang kon krijgen, werd ook onderwijs gegeven in het hanteren van andere wapens. De plaatselijke overheid was dergelijke genootschappen niet ongenegen, aangezien een goed getrainde burgerbevolking een belangrijke troef vormde voor de stedelijke verdedigingsmogelijkheden, en zo hielp om de lokale autonomie te vrijwaren. Dit soort schermverenigingen leidde mogelijk tot de oprichting van de schermgilden in de Vlaamse en Brabantse steden. ⁽²¹⁾

Zeventiende-eeuwse afbeelding van een schermer met rapier, uit de Atlas Goetghebuer. Gent, Stadsarchief.

De evolutie van het schermen naar een gestileerde vaardigheid waarvan de beheersing vooral nuttig was om zich van de anderen te onderscheiden, had zich aan het begin van de achttiende eeuw voltrokken. ⁽²²⁾ In de zeventiende eeuw bleef de defensieve functie van het schermen nog tot op zekere hoogte behouden. Zo lezen we bijvoorbeeld in een nota naar aanleiding van de Antwerpse Brouwersonlusten van 1655: *Item te verhooren den marckgrave, om te weten wy ... hem hebben willen dwinghen in 't collegie van het magistraet ende daerteghens hy hem geopponeert [heeft] mette hant te steken aen het rappier.* ⁽²³⁾

Zoals de andere gewapende gilden waren de schermgilden in Vlaanderen en Brabant betrokken bij de ordehandhaving en de organisatie van de burgerlijke wacht. ⁽²⁴⁾ In Antwerpen bestond de stedelijke militia uit twee delen: ten eerste de burgerwacht, waarin in principe alle Antwerpse burgers en ingezetenen in geval van nood dienst moesten doen, en ten tweede de leden van de zes gewapende gilden. Zij hoorden tot de betere sociale klassen en stonden aan het hoofd van de burgerwacht. ⁽²⁵⁾ De houding van de centrale overheid tegenover de gilden en hun militaire betekenis was erg dubbelzinnig. In het zeventiende-eeuwse Antwerpen en ongetwijfeld ook in vele andere Zuid-Nederlandse steden was een efficiënt lokaal repressieapparaat afwezig. ⁽²⁶⁾ De

nauwe banden die Albrecht en Isabella aanknoopten met talrijke gilden moeten mee in dit licht worden gezien. ⁽²⁷⁾ Onder hun impuls werd het Gentse schermersgilde bijvoorbeeld omgevormd tot een keurcorps dat het gewone volk een groot ontzag inboezemde. ⁽²⁸⁾ De centrale overheid is echter nooit zeer gelukkig geweest met de invloed van organisaties als gilden en ambachten, die grotendeels aan haar controle ontsnapten. Zo was de meewerking van de stedelijke militias bij het neerslaan van oproeren onzeker. ⁽²⁹⁾ Meermaals ontstond binnen de regering een plan om streng op te treden en één of andere hervorming door te voeren, maar onvermogen en angst voor de gevolgen stonden de uitvoering daarvan doorgaans in de weg. ⁽³⁰⁾

Met de stedelijke overheid schijnen de relaties beter te zijn geweest, wat niet meer dan normaal is, aangezien de gilden onder de directe controle van het stadsbestuur stonden. In verschillende steden maakten stedelijke functionarissen of leden van vooraanstaande families deel uit van het gildebestuur, of patroneerden ze althans het gilde. ⁽³¹⁾ Niettemin ontstond in Antwerpen en Brussel rond het midden van de zeventiende eeuw wrevel en wantrouwen bij het stadsbestuur door de grote en aanhoudende overschrijding van het aan de gilden voorgeschreven ledenaantal. ⁽³²⁾ Elk schermgilde had een schermmeester, die werd aangesteld en betaald door

het stadsbestuur. ⁽³³⁾ Vermoedelijk vervulde hij door zijn permanente aanstelling een sleutelrol in de gildestructuren. Hoogstwaarschijnlijk nam Christoffel Van Essen dit ambt waar, hoewel we zijn naam niet zijn tegengekomen in de weliswaar zeer onvolledige archieven van de gilden. Zijn functie in het politiek belangrijke gilde bracht contacten met de Antwerpse bestuurlijke elite met zich mee. Het prestige van de schermkunst, dat sommige leden van de betere kringen er mogelijk toe aanzette om deze vaardigheid te verwerven, kan die banden nog versterkt hebben.

3. De religieus-culturele context van *Den Vermakelycken Dagh van een Christen-Mensch*

Van Essens contacten met de stedelijke elite en zijn betrokkenheid bij de officiële stadscultuur verklaren mee waarom hij als leek de auteur was van een stichtelijke dichtbundel. A. Thijs betoogde dat vele leden van de Antwerpse hogere klassen zich enthousiast inzetten voor de zeventiende-eeuwse katholieke herkersteningsbeweging. Door een religieus-culturele dynamiek, waarin Antwerpen als centrum van kunstproductie en woonplaats van intellectuelen een belangrijke rol speelde, moesten de lagere klassen worden overtuigd van de katholieke waarden en van de noodzaak van de maatschappelijk-

ke hiërarchie en sociale rust. De wereldlijke overheid, die daarmee haar eigen belangen gediend zag, werkte bereidwillig mee. ⁽³⁴⁾

Een belangrijk aspect van dit herkersteningsoffensief was de benadrukking van het individuele geloofsleven, onder andere uit angst voor te sterke persoonlijke banden tussen de gelovigen. ⁽³⁵⁾ We herkennen hierin tevens de invloed van de algemeen-Europese heropleving van het ascetische en mystieke gedachtengoed ten gevolge van de binnenkerkelijke hervormingsbeweging. In de zestienste en het begin van de zeventiende eeuw verschenen van auteurs als Ignatius van Loyola, Luis de Granada, Theresa van Avila, Jan van het Kruis en Franciscus van Sales tal van geschriften die de ascese en het innerlijk gebed propageerden, en die algemeen verspreid geraakten. Ignatius van Loyola en Luis de Granada zagen hun methoden ook voor niet-religieuzen weggelegd. De werken van Franciscus van Sales, met name zijn *Introduction à la vie dévote* (1608), gaven de popularisering van het innerlijk gebed bij de lekenbevolking een belangrijke impuls. ⁽³⁶⁾

Ascetische en meditatieve geschriften van binnen- en buitenlandse auteurs, in het bijzonder van de Spaanse mystici, waren ongemeen populair in de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. ⁽³⁷⁾ Ook de werken van Franciscus van Sales waren zeer geliefd. De eerste Nederlandse vertaling van de *Intro-*

duction... verscheen in 1616. Tot 1644 werd ze zes keer herdrukt. In de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw verschenen nog tientallen herdrukken. De oplagen van deze uitgaven bedroegen soms duizenden exemplaren. ⁽³⁸⁾ De populariteit van ascetisme en mystiek sloot aan bij een zeker religieus pessimisme, dat ook in het Jansenisme tot uiting kwam. ⁽³⁹⁾

Het enorme aanbod aan devotie-literatuur en de vele herdrukken van deze werken laten er geen twijfel over bestaan dat dit genre erg populair was. De verzorgde vormgeving en de soms abstracte inhoud van deze publicaties maken duidelijk dat de devotieboeken voor de hogere standen en de gegoede middenklasse bestemd waren. Ten behoeve van het innerlijk leven van de minder aanzienlijke bevolkingslagen werden massale hoeveelheden bidprentjes in omloop gebracht. Zij stelden de eenvoudige gelovige op aanschouwelijke wijze de geloofswaarheden voor die hij/zij geacht werd te overpeinzen, en zetten hem/haar aan tot meditatie en gebed. ⁽⁴⁰⁾

Den vermakelycken dagh van een christen-mensch wijkt af van dit patroon. Het boekje is niet geïllustreerd, slordig gedrukt, en vertoont fouten in de paginering. De taal ervan is zeer eenvoudig. Het werk presenteert geen methodische gebedswijze, zoals vele andere devotieboeken, maar grijpt taferelen uit het dagelijks leven aan voor bezinning, een

werkwijze die bij de lezer minder discipline veronderstelt en die hem directer aanspreekt. Dit alles laat vermoeden dat het niet bestemd was voor de veeleisende en geletterde lezer, maar zich integendeel richtte tot een zeer breed publiek. De opdracht *Tot den Leser* wijst eveneens in die richting, ook als we de typische bescheidenheidsformules buiten beschouwing laten. Een dergelijk toegankelijk werk ligt daarenboven in het verlengde van Van Essens andere literaire activiteiten. Met *Den vermakelycken dagh...* bood hij aan de minder geletterde lezer een hulp bij de religieuze meditatie. Als een ge vulgariseerde versie van de luxueuzere en moeilijkere devotieboeken voor de hogere klassen was het boekje geheel in overeenstemming met zijn tijdsgeest: de katholieke gelovige moest opnieuw geïnitieerd en gedisciplineerd worden.

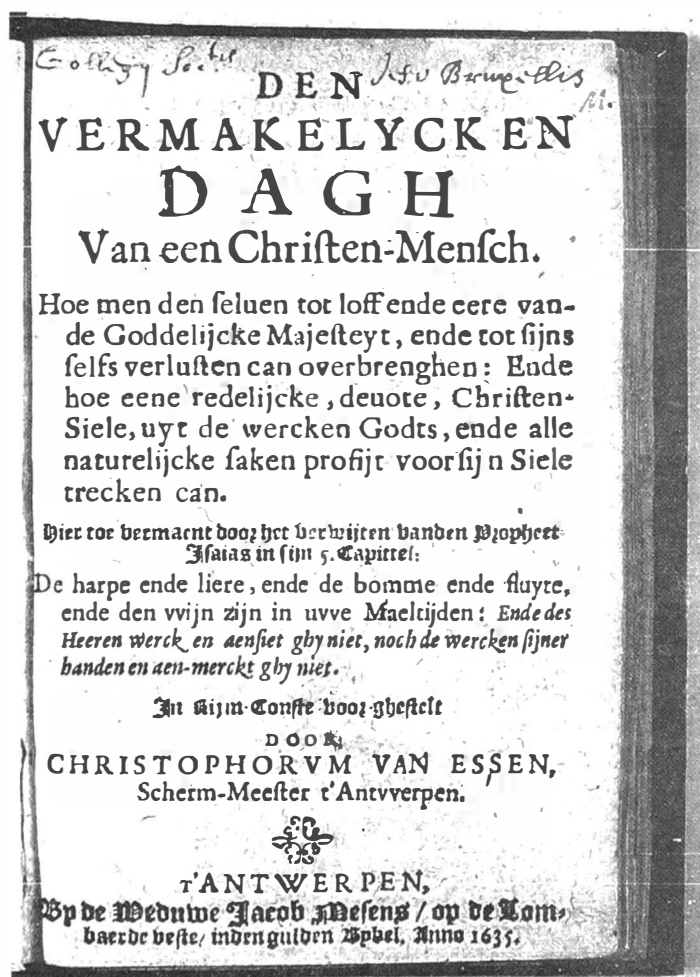
Van Essen maakt de intentie van de bundel duidelijk in een beeld. Zoals de arend zijn jongen op de proef stelt door ermee in de richting van de zon te vliegen en degene die hun ogen sluiten voor het felle licht te laten vallen, zo verlangt Christus van de ware gelovige dat hij onophoudelijk de *waerachtighe Sonne der rechtveerdicheyt* in de ogen ziet, en in *alle haere wercken soeckt de Goddelijcke eere ende aller menschen salicheyt*. ⁽⁴¹⁾ De schepping vermaant de christen stilzwijgend de goddelijke almacht te overdenken, en is zodoende de aanleiding voor de vrome meditaties

die het 'voedsel van de ziel' vormen.

Dit uitgangspunt berust op een emblematieke wereldvisie. Sommige emblematologen beschouwen de emblematiek als een voortzetting van de middeleeuwse wereldbeschouwing waarin elk deel van de schepping een teken is van een verborgen boodschap, en de mens een lezer die steeds verder kan gaan in de ontcijfering daarvan - een initiatie die leidt tot deelname aan de goddelijke openbaring. De zeventiende eeuw was de bloeiperiode van de emblematieke wereldopvatting of kosmologische emblematiek, die 'de schepping als een zinnebeeld van goddelijke bedoelingen wenste te verklaren'.⁽⁴²⁾ De bijzondere nadruk op aanschouwelijkheid en op een concrete voorstellingswijze in het werk van Franciscus van Sales en van door Ignatius van Loyola geïnspireerde auteurs was in belangrijke mate het gevolg van de invloed van de emblematiek, zoals P. Polman opmerkte.⁽⁴³⁾ Een geliefde vorm van het religieuze Franse barokvers was de evocatie van een realistisch beeld dat werd voorzien van een lyrisch-theologisch commentaar - een procédé dat doet denken aan het woordembleem of *emblema nuda*. Het beeld was de bevoorrechte uitdrukkingwijze voor een goddelijke waarheid die niet kon worden weergegeven in alledaagse taal.⁽⁴⁴⁾

In de Spaanse Nederlanden schreven Adriaan Poirters en zijn navolgers moraliserende volkse emblemataboe-

Titelpagina van Den Vermakelycken DagH van een Christen-
mensch (Antwerpen, Weduwe Jacob Mesens, 1635). Gent,
Universiteitsbibliotheek.

ken, waarin ze de diepere betekenissen van herkenbare situaties toonden, of stichtelijke anekdotes verhaalden.⁽⁴⁵⁾ Hoewel verwant qua opzet, is *Den Vermakelycken DagH van een Christen-Mensch* toch niet geheel vergelijkbaar met deze werken, die overigens pas één

of meer decennia na Van Essens bundel verschenen. De teksten van Poirters en van auteurs als Peter Croon, Willem Van Wissekercke, en Oliverius a Sancto Anastasio (Oliver de Crock) bezitten een eenvoudige humor: de pil van het moraliserende betoog werd verguld door een komische toon. Ze bevatten ook vaak verhaaltjes, wetenswaardigheden, en andere uitweidingen. ⁽⁴⁶⁾ Deze kenmerken zijn in *Den Vermakelycken Dagh...* afwezig. Nergens komt in deze bundel een schertsende opmerking voor, of een doorbreking van het algemene opzet.

De ernstige, enigszins sombere strekking van *Den Vermakelycken Dagh...* lijkt eerder aan te sluiten bij de religieuze emblemataliteratuur uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, hoewel deze bundels veeleer voor de meer gestudeerde lezer waren bestemd. Ze werden haast alle in het Latijn geschreven en pas later vertaald in het Nederlands, en beoogden een verinnerlijking van het geestelijk leven en een meer godsdienstige levensbeschouwing. De nadruk lag in deze emblemataboeken op de onmacht en de zondigheid van de mens. ⁽⁴⁷⁾ Het populaire werk *Pia Desideria* (1624) van Herman Hugo, dat veel auteurs in dit genre inspireerde, had een pessimistisch en donker karakter. ⁽⁴⁸⁾

Benedictus Van Haeften (ca. 1588-1648), aan wie Van Essen *Den Vermakelycken Dagh...* opdroeg, schreef

twee van dit soort werken: de *Schola Cordis* (1629) en de *Regia Via Crucis* (1635). Beide waren Europees zeer succesvol: de *Schola Cordis* werd vijf keer vertaald en kende 28 uitgaven, de *Regia Via Crucis* werd in dertien talen omgezet en veertig keer uitgegeven. De 'Leerschool van het hart' toont de lezer aan de hand van een uitgesponnen hartsemblematiek welke dingen het hart moet leren om de uiteindelijke christelijke zuiverheid te verwerven. Inspiratiebron voor de *Regia Via Crucis* was het bekende werk *De Imitatione Christi* van de mysticus Thomas van Kempen. Het boek is opgevat als een dialoog tussen Jezus en de vrome Staurophila. Door een aaneenschakeling van moraliserende uiteenzettingen en stichtelijke anekdotes wordt de lezer vertrouwd gemaakt met de vele geestelijke betekenissen van het kruis, en ingewijd in de kunst van het lijden. ⁽⁴⁹⁾ Het uitgangspunt van enkele hoofdstukken uit de *Regia Via Crucis* is hetzelfde als dat van *Den Vermakelycken Dagh...* In de hoofdstukken 4, 5, en 6 van het derde deel wandelt Staurophila langs respectievelijk de zee, een wijngaard, en een kerk, en in hoofdstuk 10 bevindt ze zich in een bootje. Deze bekende christelijke *topoi* worden spiritueel geduid, bijvoorbeeld: ... *daer en is niet dat de profijten van de quellinghe beter, ende waerachtiger af-beeldt, als dese uytper-singh der wijn-druyven in de persse.* ⁽⁵⁰⁾ Misschien was Van Essen bekend

met delen van de *Regia Via Crucis* vóór de publicatie daarvan en werkte hij het gegeven van een tocht langs symbolisch betekenisvolle plaatsen op een algemene en toegankelijke wijze uit.

Een andere mogelijke inspiratiebron voor *Den Vermakelycken Dagh...* kunnen de handboeken voor methodische meditatie zijn geweest, die overwegend ten behoeve van de kloosterorden werden geschreven. De geestelijke oefeningen die ze voorschreven, waren niet zelden regelmatig verdeeld in de tijd. ⁽⁵¹⁾ Het kon daarbij om dagindelingsmeditaties gaan, of om langere tijdspannes, zoals in het geval van Van Haefkens *Panis quotidianus* (geschreven vóór 1629 en uitgegeven in 1634). Dit werk was een meditatiehandboek voor de monniken van de Benedictijnerorde. Het stelde voor elke dag van de week een meditatie voor die uit verschillende delen bestond, zodat ze 's morgens en 's avonds kon worden geoefend. ⁽⁵²⁾

Vander Sterre schreef een soortgelijk werk, de *Iter trium dierum* (1634). ⁽⁵³⁾

Als een voorstander van onthechting en ascese kunnen we Van Haefkens thuisbrengen in de puriteinse stroming die zich in de zeventiende eeuw zowel in het katholicisme als onder de gereformeerden aftekende. ⁽⁵⁴⁾ Hij maakte reeds op jonge leeftijd kennis met Jansenius, die een vriend voor het leven werd. Ze hadden een 'algemene neiging naar strengheid van leven en affectief mysticisme gemeen', zoals H. Verleyen

het uitdrukte. ⁽⁵⁵⁾ Inderdaad toonde Van Haefkens zich, na een aanvankelijke aarzeling, een fervent voorstander van een strenge hervorming van de leefregels van de Benediktijnergemeenschappen. Als enige voerde hij de strikte observantie van St.-Vanne in. Bij de plechtige aanvaarding daarvan sprak Jansenius zijn rede *De interioris hominis reformatione oratio* uit. Van Haefkens was tevens betrokken bij verschillende andere hervormingspogingen in de Zuid-Nederlandse kloostergemeenschappen, waarbij de grote onderlinge verdeeldheid van de ordes voortdurend moeilijkheden veroorzaakte. ⁽⁵⁶⁾ In zijn *Disquisitiones Monasticae* (1644), een kritische uitgave van en commentaar op de Regel van St.-Benedictus, toont hij zich zeer rigoureuus en benadrukt hij het belang van blinde gehoorzaamheid om de eigen wil te breken. ⁽⁵⁷⁾ De lekenwereld en alle wereldse verschijnselen worden zeer negatief afgeschilderd.

De pessimistische visie waarvan minstens een deel van de katholieke literatuur in de contrareformatorische Nederlanden getuigde, viel ook aan gereformeerde zijde terug te vinden. Geïnspireerd door het Puritanisme, dat ontstond op de Britse eilanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, ageerden in de Republiek de aanhangers van de Nadere Reformatie tegen wat men in calvinistische middens als een algehele maatschappelijke verloedering aanzag: de geringe eerbiediging van de

rustdag, de losse seksuele moraal, de excessieve consumptie, enz. Ze streefden een verdieping van het persoonlijk geloofsleven en een hervorming van de publieke moraal na. ⁽⁵⁸⁾ Om werkelijk open te staan voor God en dus werkelijk christen te zijn was een ingrijpende bekering nodig. Een eerste stap op die weg was het streven om God door te laten dringen in alle tereinen van het dagelijks leven en voortdurend alles te zien in een geestelijk licht. ⁽⁵⁹⁾ Om de zondaar te helpen bij de vooropgestelde bekering en levensheiliging werden talloze werken uitgegeven die beschreven hoe deze principes concreet realiseerbaar waren. Voor Willem Teellinck, de Zeeuwse grondlegger van de Nadere Reformatie, moest de duisternis bijvoorbeeld de gedachte oproepen van de zielsduisternis van de zondaars, de opkomende zon de morgenster die aan de zaligen zal verschijnen, en het ontwaken de Opstanding. ⁽⁶⁰⁾

Het is bekend dat Cats beïnvloed werd door de Nadere Reformatie. In de inleiding bij zijn embleembundel *Invallende gedachten op voorvallende gelegentheden* (1653), waarin uiteenlopende waarnemingen de aanleiding vormen voor godsvruchtige gedachten, merkt hij op dat hij door zijn overdenkingen neer te schrijven, zijn lezers misschien op hun beurt stof tot nadenken geeft. Anders gezegd: Cats emblematische arbeid is een voorbeeld dat door elk werkelijk piëteitsvol persoon hoort te worden

nagevolgd. ⁽⁶¹⁾ Dezelfde opvatting van het emblematische denken als een noodzakelijke devotie-oefening vinden we terug in *Den Vermakelycken Dagh...* Van Essens oordeel over de samenleving is negatief. Hij geeft blijk van een afkeer van de rumoerige stedelijke gemeenschap, haar inwoners en de stoffelijke wereld. Enkel het platteland, waarvan hij een pastoraal ideaalbeeld schildert, vindt genade in zijn ogen. Hij roept op tot een grotere vroomheid: zijn *Boecxskén* is een *vermaninghe, aenlockinghe, spore, drift ende noodinghe*. Pas door *het overdencken vande wondere wercken des Heeren, can sich een Christen siele bequaem maecken, om ... sijnen Heer ende Schepper oprecht ende volcomelijck te dienen*. ⁽⁶²⁾ De ik-verteller vat met succes de gestelde opgave aan, en wordt voorgesteld als een exemplarisch figuur:

Doen maeckte ick mijn oogh' ghereet
Te sien het blauwe hemels-cleedt:
Hoe meer en meer ick dat beooghden
Hoe claerder sich het selv' vertooghden
Een vorbeelt van een reyn ghemoet
Dat alle sonden-smett' uyt-doet:
Dat in de deught heeft sijn behaeghen
Dat sijn gedacht wil suyver draeghen ⁽⁶³⁾

Het idee van de spiritueel-emblematische interpretatie van wereldse verschijnselen als geestelijke oefening dook in Noord en Zuid op tegen een achtergrond van religieus pessimisme.

Een ware gelovige was men niet vanzelf, maar moest men worden. Persoonlijke levensheiliging en een ont-hechte levenswijze, wars van zinnelijke genoegens, waren daarvoor noodzakelijk.

4. Den vermakelycken dag van een christen- mensch: emblematiek, lexicon en didactiek

De bundel bestaat uit 28 overdenkingen in verzen (viervoetige jamber), variërend in lengte van één tot twaalf pagina's. In het eerste hoofdstuk wordt een ik-verteller in het leven geroepen: *Ontwaect mijn hert! ontsluyt mijn oog!* De overdenkingen van deze soms meer, soms minder nadrukkelijk aanwezige verteller zijn min of meer geordend volgens een chronologisch kader, beginnende met een *overdenckinge als-men wacker wordt* en eindigend met *slaepen gaende*. Samen kunnen de titels van de afzonderlijke stukjes worden gelezen als de beschrijving van één dag uit het leven van een *Christen-mensch*.

Het chronologische kader is vooral belangrijk om een aantal fundamentele markeringen aan te duiden, en vervaagt waar de gangbare dagindeling minder eenduidig is: de dageraad kondigt de ochtend en het ontwaken aan, dan komt het middaguur, daarna een zonsongang die het moment vormt waarop de avond aanbreekt, en ten slotte volgt het

moment waarop de nacht zich aandient. De perioden die door deze 'verankeringen' worden afgebakend, zijn veel minder strikt ingedeeld. Vanaf hoofdstuk V, wanneer de ik-verteller zijn ochtendceremonieel heeft afgerond en het huis verlaat, duikt er dan ook een wandelaar op.

Philippe Hamon merkte op dat de 'description ambulatoire' evenzeer 'parcours de discours' is als 'discours de parcours': de wandelaar is een uitstekend vehikel om verschillende leerzame taferelen aan elkaar te koppelen en zo een staalkaart of een kleine encyclopedie van de wereld te doorlopen.⁽⁶⁴⁾ De wandeling is natuurlijk ook geladen met een zeer rijke metaforiek voor het zoeken naar spirituele groei, de keuze tussen goed en kwaad en zo meer. Zo bedenkt Staurophila in het begin van de *Regia Via Crucis*, wanneer ze verdwaalt op weg naar een kapel, dat haar dwaaltocht samenvalt met een geestelijke verdoling. Jezus verschijnt om haar op de 'weg van het Kruis' te helpen.⁽⁶⁵⁾ Ook in het zeer populaire werk *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimage* van Boëtius Uyttema a Bolswert (Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1627) stemt de tocht van twee zusjes overeen met een geestelijke evolutie, voor de een ten goede, voor de ander ten kwade. De wandeling is in *Den Vermakelycken Dagh*...het belangrijkste middel waarmee de lacune die de verzwakking van de chronologie achterliet, wordt opge-

vangen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat ze samengaat met een spirituele groei van de ik-verteller.

De ik-verteller ziet de mooie dag en trekt erop uit. Hij wordt verblind door de **zon** ⁽⁶⁶⁾ en ziet een **schip** in nood wanneer hij verder wandelt langs de oevers van een rivier. De **watervloed** zet hem aan tot een overdenking. Vervolgens slaat hij de ogen neer en ziet hij de **aarde**. Hij wandelt verder en komt op een plaats waar hij veel **bloemen, struiken en bomen** ziet, waaronder ook **fruitbomen**. Onze wandelaar ziet zelfs **dieren**. Daarna trekt hij terug de **stad** in, waar hij een **kerkdienst** bijwoont en een **huwelijk** ziet. Op zijn tocht naar huis herinnert hij zich **vrouwen die de was deden, een pratende papegaai, een invalide, en een draaiend wagenwiel**. Eenmaal thuis is hij blij met het **middagmaal** dat hem daar wacht, maar niet zonder bijbedenkingen. Na het eten trekt hij er terug op uit, maar net als 's morgens speelt de **zon** hem parten en zoekt hij de schaduw op. Hij mijmert over de **lucht** en observeert verheugd het **boerenleven** rondom hem. Dat zet hem aan tot een overpeinzing over het **stadsgewoel**.

Op dat punt verdwijnt het losse kader van de wandeling, waardoor een eigenaardige indruk wordt gewekt, alsof de observaties plaatsvinden in het ijle, zonder enige tijdruimtelijke verankering. Er is geen enkele aanwijzing dat de verteller zijn beschaduwde plekje verlaat tot

het voorlaatste hoofdstuk, waarin hij wordt geroepen door een vriend om diens stervende echtgenote bij te staan. Al wat overblijft om de verschillende situaties aan elkaar te rijgen, is een opeenvolging van 'mediatiserende' werkwoordsvormen: *doen heb ick overleydt, doen sach ick, doen voelden ick, doen docht ick, doen ginck ick ... overdencken*, enzovoort. Dergelijke mediatiserende instanties kunnen berusten op zintuiglijke (zien, horen, voelen, ruiken) of cognitieve functies (denken, herinneren, wensen). De overgrote meerderheid ervan in *Den vermakelycken dagh van een Christen-mensch* betreft het zien en het denken. Slechts een enkele keer hoort, voelt, of herinnert de verteller zich iets, en al helemaal nooit ruikt hij iets.

Om terug te keren tot de dus enigszins virtuele tocht van de wandelaar, na zijn bedenkingen over het stadsgewoel ziet hij een **bedelaar**, en voelt hij de verkoelende **noorderwind**. Die noorderwind ontketent verdere associaties met **winden** en met een **windhaan**. Dan verandert het weer en begint het te **regenen**. De gevorderde dag zet de verteller aan tot een mijmering over de **tijd**, en hij zet zijn bespiegelingen verder met een meditatie over de **wensen**. Vervolgens ziet hij iemand die de **arbeiderslonen** uitbetaalt. Hierna volgt een voorstelling van diverse **soorten zondaars**, die inhaakt op het principe 'loon naar werken' dat hiervoor was opgeworpen, en

dat door het Laatste Oordeel natuurlijk ook in de religieuze sfeer toepasselijk is. De verteller ziet dan de **zonsondergang**, en zoekt een schuilplaats voor het **onweer**. Tenslotte wordt hij geroepen door een vriend wiens vrouw op sterven ligt, wat de aanleiding vormt voor een overdenking van de **doed**. De meditaties worden afgesloten door een mijmering over de **slaap**.

5. Emblematisch gehalte

Van Essen heeft slechts in beperkte mate gebruik gemaakt van de mogelijkheid van een emblematische lezing van de geobserveerde verschijnselen. Een meditatie kan opgebouwd zijn rond een analogie, maar dat is niet noodzakelijk. De verteller kan ook overstappen op wat hij dacht, voelde, of in zichzelf voorstelde bij een bepaalde waarneming, en door associatie de religieuze en zedelijke aspecten exploreren van het object dat als uitgangspunt dient voor zijn beschouwing.

Op die manier wordt bijvoorbeeld de kleding besproken.⁽⁶⁷⁾ Concrete beschrijvingen van feitelijke kledingwijzen of -stukken zijn vrijwel afwezig. Kleding wordt bijna uitsluitend opgevoerd als *het cleedt*. De eerste vijf strofes gaan over de noodzaak van zedige kledij, die de borst bedekt. De lezer wordt eerst het voorbeeld van Adam en Eva voorgelaten, die na de zondeval een *vellen-cleedt* maakten om zich mee te bedekken, en daarna wijst de auteur

op de algemeen verspreide gewoonte van de mens om zijn *krancke dertel vleesch* te omhullen met *Lijnwaet en verscheyden cleeren*. In de volgende strofe volgt dan de aansporing die centraal staat in het eerste gedeelte:

Bedeckt u lijf en sluyt u borst
Op dat genegentheyt en lusten
In u verwecken geenen dorst
Oft in u hert en sinnen rusten

In de laatste twee regels wordt de moraal nog eens gerecapituleerd:

Want dickwils is't ontbloote lijf
De oorsaeck van [e]en quaet bedrijf

De slotregels van de voorgaande strofen zijn varianten van die boodschap. De rest van het eerste deel van het hoofdstuk bestaat uit een reeks beelden voor het gevaar dat de *Ontbloote borst* meebrengt (*een strick die 't menschen siel beset ... Een venster voor de geyle jeucht ... Een voedsel voor de vleesche min*, enzovoort), en een herhaling van de moraal.

In het tweede deel wordt de opsmuk en de prachtlievendheid veroordeeld. Pracht is bedrieglijk:

Want dickwils in een vraey ghewaet
Een snooden boef verborghen gaet

Die gedachte wordt uitgebreid tot de benadrukking van de oppervlakkigheid

van wereldse ijdelheid: uiterlijke schijn heeft niets te maken met innerlijke waarheid. Het exemplum van Christus wordt geïntroduceerd: hij droeg een eenvoudig wit kleet, een voorbeeld dat tot navolging strekt. Een voorliefde voor fraaie kleding is niet alleen nutteloos, ze is zelfs schadelijk:

De ydele hoochmoedicheydt
Die u maer tot den hoogmoet leydt

Tot slot wijst de verteller op de vergankelijkheid van al dat moois:

De cleeren zijn maer motte-spijs;
Het cieraet sterft, en wordt tot aerden.
U siel is van een grooten prijs
En van de aldermeeste weerden.
Verciert u selven door de deucht,
Die leydt tot des hemels vreught.

In dit hoofdstuk is dus geen sprake van enig analogisch verband. De kleding wordt niet geduid als het beeld van een geestelijk goed, maar op hetzelfde niveau in verbinding gebracht met twee normen: zedigheid en soberheid. Beiden maken deel uit van de overkoepelende norm deugdzaamheid. Het begrip 'deugd' waarrond die geconstrueerd is, heeft als voornaamste eigenschappen onvergankelijkheid en innerlijkheid. Dat laat de tegenstelling toe tussen de ver-

gankelijke kostbare kleding en de onvergankelijke kostbare ziel.

Een tegengesteld voorbeeld vinden we op het einde van hoofdstuk V, *Uyt-gaende*, waarin de verteller een schip in nood ziet. Samen met de overdenking van de kleding vertegenwoordigt deze meditatie de uitersten van analogisch gehalte. De verteller beschrijft zijn observatie zeer beknopt:

Ick quam omtrent de water vlooden
Waer dat ick sach hoe dat een schip
Schier quam in noodt en in de clip:
Den Stierman quam het te verhoeden
Door 't wijs bestieren van het roer;

Hij gaat snel over tot een didactische uiteenzetting van de overeenkomsten tussen schepen en mensen. Eerst merkt hij op dat een schip voortdurend de *wilde zee* trotseert omwille van het *tijd'-lijck goet*. Geen gevaar is te groot als er materieel gewin in het spel is. De mens vaart op de *aerdsche cust* om een ander soort gewin te vergaren, het geestelijk goed. Hij wordt immers *met een volle wracht / By God' in sijne haev' verwacht*.

Daarna worden de voornaamste onderdelen van het schip opgesomd en verbonden met hun menselijk-religieus equivalent:

169

schip	lichaam
water	aarde
spijkers en andere verbindingsmiddelen	ledematen
'schips aenhanck'	huid
ballast	lichaam
zeilen	verstand
kabels	'nature bandt'
lading	ziel
roer	deugd en rede
anker	hoop
piloot ⁽⁶⁸⁾	hart en gemoed
kompas	de goddelijke wetten
mast	geloof en goddelijke voorzienigheid

De poëtische vormgeving van die interpretatie verschilt niet zo erg van deze schematische voorstelling: *By 't goedt, ons siel van grooter weerde / Het roer, by deught en rechte re'en*. Door de eenvoudige woordkeus en de zeer makkelijk te begrijpen vorm wordt de analogie op een bijzonder didactische wijze aangebracht. ⁽⁶⁹⁾

Van Essen besluit zijn overdenking van het schip met een vermaning aan de lezer om zijn schip niet te bezwaren met boze daden, en te bedenken dat hij zeilt op *wilde baeren*. Beladen met deugden wordt hij in Gods haven verwacht. Deze meditatie kan worden beschouwd als een simpel embleem. Ze is in een bijzonder eenvoudige stijl geschreven, maar het isomorfisme tussen de compo-

nenten van het schip en van de gelovige wordt gedetailleerd uitgewerkt. Daarmee staat deze overdenking vrijwel alleen in Van Essens bundel.

De voorbeelden van de kleding en het schip zijn extremen. De meerderheid van de meditaties zit er tussenin. Toch is het aantal beschouwingen waarin op geen enkele manier een analogische relatie wordt gelegd tussen het vertrekpunt en de religieuze werkelijkheid aanzienlijk: in 11 van de 28 overdenkingen is dat het geval.

Een andere groep meditatie's zouden 'minimale emblemen' kunnen worden genoemd. Daarmee bedoelen we een overdenking waarin slechts een zeer gering aantal eigenschappen of compo-

nenten van het aangrijpingspunt wordt beschreven, zodat de analogische relatie beperkt blijft tot een of twee overeenkomsten. Voorbeelden daarvan zijn onder andere de hoofdstukken XIII en XIX. Het eerste voorbeeld, *Wandelinghe naer den Noen*, is een van de meditaties waarin de zon betrokken is. De verteller wil terug gaan wandelen, maar de stekende zon drijft hem de lommerte in. Evenzo vergaat het de zondaar die door Gods overweldigende kracht getroffen wordt:

Als Godt met sijne liefdes-strael
 En met sijn minnelijck onthael
 Ghenaedelijck ons comt ontfermen
 En siel en hert gelijk verwerpen
 Dan vlucht den crancken swacken
 mensch
 Oft heeft een sot of dwaes ghewensch
 Oft gaet in bergen, dael oft cuylen
 Oft in begeert' en wellust schuylen

Na de overeenkomst volgt het contrast: anders dan de stralen van de zon (zij *Doen schier ons swacke lijf verdwijnen*) zijn de goddelijke stralen heilzaam:

U strael, u brandt is goedertier
 Hoe stercker vier, hoe meerder lusten
 Hoe heeter brandt, hoe meerder rusten

Een tweede (onuitgesproken) aspect van de zon is haar licht, en:

Als Godt in onse sielen schijnt

De donckerheyte terstonts verdwijnt;
 En wat ons siele soud' bedrieghen
 Dat moet als eenen roock vervlieghe.

Van Essen reduceert de waaier aan zintuiglijke sensaties die de zon teweegbrengt dus tot twee indrukken: hitte en licht.

Het tweede voorbeeld, *Van de winden*, vangt aan met een beschrijving van een briesje op de hete middag:

Doen voelden ick 't geblaes der
 Nordtscher coeler winden
 Die soogen 't heete vocht en drooghden
 't warme sweet
 Sy deden my vermaeck en oock vercoelingh'
 vinden
 En waeren tot den mensch ghedienstich
 ghereet.

De weerhouden eigenschap is hier: 'verkoelend'. De rest van het gedicht bestaat uit een lofzang op *Godes cracht*, die de mens afkoelt:

Als 't hittich boose vier van rasernij
 comt blaken
 En flickert door 't ghemoet van 't onverstorven hert
 Dan comt hy als een windt soet-blaesich
 't selve raken
 En oock den binnen brandt en 't vlam-
 mich heet gesmert.

Zoals in het embleem, is in deze voorbeelden een werelds verschijnsel de dra-

ger van een religieuze waarheid. Maar daarmee houdt de overeenkomst op. De beschrijving van het geobserveerde fenomeen is tot een minimum gereduceerd en beslaat zelden meer dan enkele regels of een strofe. Ze omvat bijzonder weinig aspecten en eigenschappen van het waargenomen object. In dergelijke meditatie wordt het vertrekpunt in feite genegeerd, en de analogieën zijn niet meer dan een vehikel dat de verteller zo snel mogelijk naar zijn eigenlijke doel moet brengen, een lofzang op God. Er is geen sprake van een werkelijke uitdieping van het beschreven fenomeen, laat staan dat dit het begrip van de religieuze waarheid die er uit wordt afgeleid, zou sturen.

Om een laatste voorbeeld aan te halen: in de allereerste observatie, de *Overdenkinghe als-men wacker wordt*, wordt de dageraad (beschreven in de volgende regels: *Verdweenen is den swerten nacht / Den daeghraet schiet zijn gulden schichten* en *De Sonn' comt ons ghewest becleden / Met haeren strael, met haeren schijn*) herleid tot de tegenstelling licht-donker. Jezus is de *waere sonne*. Aan zijn goddelijke licht zijn de rest van de vijftien zesregelige strofes gewijd.

Zodoende blijft het aantal overdenkingen met een duidelijk emblematisch karakter beperkt tot zeven. In hoofdstuk V wordt de zon een beeld van God en komt de emblematische interpretatie van het schip voor. De verteller leest in

het volgende hoofdstuk de eigenschappen en het gedrag van de vissen als kenmerken van de mens. Een beschrijving van de lucht en de vogels wordt vertaald naar de eigenschappen van de *goede menschen* in hoofdstuk XIV. Dat de bedelaar het toonbeeld is van de zondaar vernemen we in hoofdstuk XVIII. Hoofdstuk XXIV bestaat uit een duiding van de uitbetaling van het werkloon als de Dag des Oordeels. Van Essen besluit zijn bundel met een traditionele interpretatie van de slaap als de dood.

6. Lexicon en didactiek

We besluiten de analyse met een onderzoek van het lexicon dat gebruikt wordt om de zon te beschrijven, het meest voorkomende beeld in de bundel. Daarbij werden in de hoofdstukken I, V en XIII alle substantieven opgespoord die voorkwamen in beschrijvingen van de reële of de goddelijke zon. ⁽⁷⁰⁾ Het overgrote deel daarvan bestond uit één van de volgende acht termen: licht, zon, straal, schijn, vuur, brand, vlam en hitte. Ph. Hamon benadrukt in zijn theoretische onderzoek van de beschrijving de cruciale functie van het lexicon: de beschrijving is de uitdrukkingsvorm bij uitstek van de lexicaliteit. Ze is een uitstalling van lexicale velden, die op de meest uiteenlopende manieren kunnen worden georganiseerd. In het kader van *Den vermakelycken dagh van een Christen-mensch*, een bundel die zichzelf als opvoedend en navolgenswaardig

presenteert, lijkt één specifiek spanningsveld bijzonder relevant: het lezen van de beschrijving als herkenning, dan wel als initiatie. De beschrijver kan zijn eruditie tentoonspreiden door het gebruik van gezochte woorden en mythologische eigennamen, en zo de lezer initiëren in een nieuwe en bijzondere woordenschat. Het spreekt voor zich dat een dergelijke onderrichting makkelijk de leesbaarheid kan aantasten, en zo een belemmering kan vormen voor Van Essens primaire intentie: zijn lezer te leren hoe uit alledaagse situaties diepere waarheden kunnen worden geput.

Een tweede relevant aspect is de verhouding tussen de realistische observa-

tie en de goddelijke werkelijkheid. God kan worden gevonden in de schepping, maar de schepping kan ook slechts een zwakke afschaduwing zijn van de goddelijke essentie, die de kennis ervan zelfs belemmert. Het precieze karakter van deze verhouding kan het lexicon beïnvloeden: zo zal een extatisch opgaan in de wereld tot het gebruik van heel andere woorden leiden dan een ont-hechte analyse waarin de mysticus zich bevrijdt van het wereldse.

De beperktheid van het gebruikte lexicon blijkt onder meer uit het gegeven dat maar 17 of 8,4% van de gebruikte substantieven niet in één van de gehanteerde categorieën valt. De meest fantasievolle omschrijvingen treffen we aan

Tabel 1. De meest voorkomende substantieven gebruikt bij de beschrijving van de zon in de hoofdstukken I, V en XIII van *Den vermakelycken dagh van een Christen-mensch.* (1)

term	I-R	I-G	V-R	V-G	XIII-R	XIII-G	tot.-R	tot.-G	totaal
licht	1	35	5	19	1	2	7	56	63
son	1	6	22	4	3		26	10	36
strael	1	4	7	9	2	2	10	15	25
schijn	1	2	9	5	1		11	7	18
vier		5	2	3		18	2	26	28
brandt		1	1	1		3	1	5	6
vlam			1	1			1	1	2
hitten			2	1	4		6	1	7
totaal	4	53	49	43	11	25	64	121	185

Noot: de bovenste rij geeft het nummer van het onderzochte hoofdstuk weer, gevolgd door een R voor de resultaten van de beschrijving van de aardse werkelijkheid en een G voor die van de goddelijke.

173

in deze restcategorie: *daeghraet, gulden schichten, dach, voncken, claeirgheyt, morghensterr; wolk, torts, lampe* (uit hoofdstuk I), *gulden radren, glans, geflicker; sonne-straelich vier-licht, eenich licht van Helicon, voncxken, figuer* (uit hoofdstuk V). ⁽⁷²⁾ Het gebruikte vocabularium is heel sober: dezelfde termen keren voortdurend terug. Het gaat daarbij om bijzonder eenvoudige woorden, waarvan de meeste uit één of twee lettergrepen bestaan. Deze woorden liggen daarbij zeer voor de hand. Termen die te maken hebben met licht komen het meeste voor, gevolgd door woorden in verband met vuur.

Het didactische karakter van de bundel is dus zeer aanwezig in de erin gebruikte woordenschat. Er is geen sprake van een erudiet verteller die zijn kennis etaleert, of van een bevlogen poëet die het goddelijk licht bezingt in gezochte beelden of met gewaagde paradoxen. De gebruikte termen zijn voor het overgrote deel ontleend aan een elementair conceptueel kader, zodat de boodschap ook voor een minder onderlegd lezer begrijpelijk is.

De conclusies die de tabel oplevert omtrent de verhouding tussen wereld en goddelijke werkelijkheid liggen in het verlengde van de bevindingen over het emblematisch gehalte van de bundel. Globaal gezien krijgt het goddelijk licht veel meer aandacht dan de wereldse zon. Maar dat vertaalt zich evenwel niet

in het gebruik van een gevarieerder lexicon voor de beschrijving ervan: de hemelse zon wordt in grotendeels dezelfde termen beschreven als de aardse, behalve dan dat het goddelijk licht vooral als 'licht' en 'vuur' wordt beschreven, en het woord 'zon' vooral voor de aardse zon gereserveerd wordt. Het zeer beperkte vocabularium in overweging genomen, lijkt dit echter bijkomstig.

De combinatie van het gebruik van dezelfde termen en de eerder geringe aandacht voor de werkelijke zon lijkt erop te wijzen dat het goddelijk licht geconceptualiseerd wordt als een qua aard min of meer gelijkaardige, maar veel intensere versie van het betreffende hemellichaam. Die hypothese wordt bevestigd door het kenschetsen van Gods schijnsel als de *waere sonne*, ⁽⁷³⁾ en door passages als de volgende (het betreft een aanspreking van de zon):

Door u soo ken ick dat den maker
En den opper Constenaer,
U Schepper, ende oock u Vaer,
Is meerder brander ende blaecker,
Als ghy die van hem zijt ghemaect
En quaelijck sijne voetbanck raeckt.

En verder:

Want 't minste voncxken van u [Gods] sael'
Is claerder dan der sonnen strael'. ⁽⁷⁴⁾

Met een dergelijke opvatting van de zintuiglijke werkelijkheid staat Van Essen niet alleen. Het was een algemeen kenmerk van de barokliteratuur om wereldse impressies voor te stellen als afgezwakte afbeeldingen van spirituele figuren en ervaringen. T. Warnke citeert bijvoorbeeld de Engelse dichter Crashaw, voor wie de Heilige Maagd *brighter then the chast starres* is. ⁽⁷⁵⁾

7. Besluit

Christoffel Van Essens literaire activiteit getuigt duidelijk van zijn participatie in de officiële stadscultuur en sluit aan bij zijn contacten met de stedelijke elites. Zijn stichtelijke dichtbundel past in het contrareformatorisch herkerstenings-offensief, waaraan de hogere sociale klassen volop meewerkten. *Den vermakelycken dagh van een christen-mensch* wortelt in het eerder sombere religieuze klimaat van de eerste helft van de zeventiende eeuw. Zoals in de religieuze emblemataliteratuur uit deze periode is in *Den vermakelycken dagh...* een pessimistische visie op de samenleving herkenbaar. Het individu moet persoonlijk worden aangesproken en ertoe aangezet haar of zijn leven actief te beleven als een oefening in godsvrucht. Het is opmerkelijk dat Van Essen zich in 1635 met een emblematisch geïnspireerde religieuze dichtbundel tot de minder geletterde lezer richtte, en zijn taal en stijl hierop afstemde. De oudere bundels in dit genre waren, op een enkele uit-

zondering na, bestemd voor intellectuelen en geschreven in het Latijn. Pas vanaf Poirter's *Ydelheyt des Wereldts* (1644) en de werken van zijn navolgers uit de tweede helft van de zeventiende eeuw bloeide de 'volkse' religieuze emblemataliteratuur op.

Van Essen stelde zijn stijl en taal in dienst van de didactische inslag van *Den vermakelycken dagh...*, ten nadele van complexere beschrijvingen, die meer recht zouden hebben gedaan aan de zintuiglijke ervaring. Dat heeft een weerslag op de ideologisch-religieuze dimensie van de bundel: de (literair gerepresenteerde) wereld is er niet om God in te vinden, maar als een opstapje naar de hemelse werkelijkheid. De inhoudelijk-ordenende principes en instanties zijn bijzonder eenvoudig. Het kader van de dagindeling is voor iedereen herkenbaar, net als de wandelaar. Door het creëren van een pseudo-verhaal bevordert zijn verschijning de leesbaarheid van de bundel. Deze wandelaar begeeft zich nooit op onbetreden paden: het blijft bij een wandeling langs bekende topoi als 'de stad' en 'het platteland', en langs situaties en figuren die tot het dagelijks leven behoorden, zoals de uitbetaling van het werkloon, de bedelaar, en wasvrouwen.

Deze voor de hand liggende onderwerpen worden met zeer weinig detail weergegeven. Van Essen heeft gekozen voor het gebruik van primaire tegenstellingen die weliswaar de beschrijving

verarmen, maar haar tegelijkertijd een sterke eenheid verlenen, en de analogische duiding beperken. Daarmee worden complexe interpretaties vermeden. Waar analogische relaties voorkomen, blijft hun aantal doorgaans beperkt tot één à twee per hoofdstuk. Die makkelijk beheersbare omvang schept voldoende ruimte voor de lofzang op God.

Het primaat van het goddelijke komt duidelijk tot uiting in de aanwending van het gebruikte lexicon: er zijn twee zonnen die vrijwel gelijke kenmerken worden gegeven, met dat verschil dat de éne zon de ware is, en daarom brandender, blakender en feller dan de andere. Dat blijkt uit het aantal substantieven dat elke zon krijgt toebedeeld, en het wordt de lezer ook expliciet gezegd. Het lexicon is daarbij zeer beperkt gebleven.

NOTEN

- 1 In het Antwerpse stadsarchief vonden we geen gegevens terug over Van Essens geboorte- of overlijdensjaar.
- 2 SABBE (Maurits). *Brabant in 't verweer: bijdrage tot de studie der Zuid-Nederlandsche strijdletteratuur in de eerste helft der 17e eeuw*. Antwerpen, Ressler, 1933, p. 208-215 en 409.
- 3 Zie PORTEMAN (Karel). Cats's concept of the emblem and the role of occasional meditation. *Emblematica* (New York), 6, 1992, p. 65-82; en IDEM. 'Soo dacht ick om de worm, die eeuwich knagen sal.' De 'invallen' van de oude Cats. *Zeeuws tijdschrift* (Middelburg), 44, 1994, p. 168-173.
- 4 Zie over Croon: MUYLDERMANS (J.). *Pieter Croon. Een Mechelse schrijver uit de XVIIe eeuw*. Gent, Siffer, 1906, 63 p.; VERSTRAETEN (André). *Petrus Croon en de didactische moraliserende emblemataliteratuur tijdens de 17e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling fac. Godgeleerdheid Katholieke Universiteit Leuven, 1982, 90 p.; 'Croon, Petrus IV' in *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Brussel, Paleis der Academiën, 1987. Over Moons: AXTERS (S.). *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden IV. Na Trente*. Antwerpen, De Sikkel, 1960, p. 239; ROMBAUTS (Edward). *Leven en werken van pater Adrianus Poirters s.J. (1605-1674). Bijdrage tot de studie der didactisch-moraliseerende Letterkunde in de XVIIe eeuw in Zuid-Nederland*. Ledeberg/ Gent, Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, z.j., p. 231-232; KNIPPING (John B.) en MEERTENS (P.I.). *Van de Dene tot Luiken. Bloemlezing uit de Noord- en Zuid-Nederlandse emblemata-literatuur der 16de en 17de eeuw*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1956, p. 105-107. In het Franstalige landsgedeelte verschenen eerder wel al qua opzet verwante werken van Alard Le Roy en François Gautran. Zie AXTERS, a.w., p. 38.
- 5 Van Essen zou mogelijk ook de auteur zijn van het onvindbare pamflet *Den Franschen Kraem-Op Van S. Omer*. Indien dit correct is, was het pamflet waarschijnlijk een verkorte versie van de *Triomphe ende victorie...*, waarin dezelfde overwinning werd bejubeld.

- 6 *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (verder AGN). Haarlem, Fibula-Van Dishoek, 1977-1983, p. 6:354, 357-359 en 383-384.
- 7 THIJS (A.K.L.). *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de contrareformatie*. Turnhout, Brepols, 1990, p. 175-177; SOLY (Hugo). Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel. *Tijdschrift voor Geschiedenis* (Groningen), 97, 1984, p. 358-359.
- 8 AGN, p. 6:389-390; JOUKES (V.). *Processies en ommezingen in Antwerpen in de 17e eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling fac. Letteren Katholieke Universiteit Leuven, 1990, p. 212.
- 9 JOUKES, a.w., p. 108-110.
- 10 Er zijn geen aanwijzingen dat Van Essen voor dit werkje werd betaald door het stadsbestuur.
- 11 DELPLANCHE (R.) en DE LIMBURG-STIRUM (T.). *Un légiste anversoïso au service de l'Espagne: Pierre Roose, chef-president du Conseil-Privé des Pays-Bas (1586-1673)*. Bruxelles, Editions Universitaires, 1945, passim; GHYS (Inge). *De Antwerpse magistraat in een laat-humanistische en contra-reformatoïrische periode: 1585-1621. Een institutionele, sociaal-economische en culturele analyse*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling fac. Letteren Katholieke Universiteit Leuven, 1988, p. 2:152-154.
- 12 'Vander Sterre (Jean-Chrysostôme)' in: GOOVAERTS (L.). *Ecrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré. Dictionnaire Bio-Bibliographique*. Brussel, Schepens, 1921-1924; 'Sterre (Jean-Chrysostôme Vander)' in: *Biographie Nationale* (verder BN), vol. 23. Brussel, Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 1923-1924; VALVEKENS (P.). *De Zuid-Nederlandsche Norbertijner abdijen en de opstand tegen Spanje (Maart 1576-1585)*. Antwerpen, Brussel en Leuven, Standaard, 1929, p. 246-248; JANSEN (J.). *La Belgique Norbertine, t. I: Histoire générale*. Averbode, Imprimerie de l'Abbaye, 1920, p. 287; AXTERS, a.w., p. 233, 235 en 237; MARI-NUS (Marie-Juliette). *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad*. Brussel, Paleis der Academiën, 1995, p. 89-90 en 191-192.
- 13 'Strypen (I.) de Jonge' in: BN, vol. 24; MEEUS (Hubert). *Repertorium van het ernstige drama in de Nederlanden 1600-1850*. Leuven, Acco, 1983, p. 163-164.
- 14 KEERSMAEKERS (A.). Geschiedenis van de Antwerpse Rederijkerskamers in de jaren 1585-1635. *Bijdragen tot de geschiedenis* (Antwerpen), 34, 1952, p. 125-126; PUTS (F.). Geschiedenis van de Antwerpse rederijkerskamer De Goudbloem. *Koninklijke Souvereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fontaine' te Gent—Jaarboek 1973-1974*, p. 31-32.
- 15 KEERSMAEKERS (A.). De rederijkerskamers te Antwerpen: kanttekeningen in verband met ontstaan, samenstelling en ondergang. *Varia Historica Brabantica* ('s-Hertogenbosch), 7, 1978, p. 174; MARNEF (G.). *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Antwerpen, Kritak, 1996, p. 54-55; THIJS, a.w., p. 84; GHYS, a.w., p. 195.
- 16 MEEUS, a.w., p. 49-51; KEERSMAEKERS. Geschiedenis van de Antwerpse Rederijkerskamers, p. 221-222.

- 17 Naast Strypen schreven nog drie andere personen een lofdicht op Van Essen. Ze ondertekenden met de volgende deviezen: *Deughdt baert eer*, waarachter volgens F. Vander Haeghens *Dictionnaire des devises* een zekere E. Van Malson zou schuilgaan, over wie ik geen verdere informatie heb gevonden; *Si pax virebo*, het anagram van een Vlaams dichter, die evenals Van Essen een lofdicht schreef voor Frederico De Conincq; en *Selden goedt ghebouw*, een kenspreuk die ongeïdentificeerd bleef. VAN DER HAEGHEN (Ferdinand). *Dictionnaire des devises des hommes de lettres, imprimeurs, libraires, bibliophiles, chambres de rhétorique, sociétés littéraires et dramatiques: Belgique et Hollande*. Brussel, Olivier, 1876, pp. 20 en 79; MEEUS, a.w., p. 49.
- 18 CASTLE (E.). *L'escrime et les escrimeurs depuis le Moyen Age jusqu'au XVIIIe siècle*. Parijs, Ollendorf, 1888, p. 138-147; REVENU (Daniël) en THOMAS (Raymond). *L'escrime*. Parijs, PUF, 1992, p. 96-98.
- 19 BAETENS (R.). A la recherche de l'identité sociale et de la culture matérielle de la bourgeoisie anversoise aux temps modernes. *Histoire, économie, société* (Parijs), 13, 1994, p. 531-541.
- 20 CASTLE, a.w., p. 167 en 194-195.
- 21 CASTLE, a.w., p. 16-17; STELLAMANS (D.). *Historisch-kulturele schets van de schermgilden in Vlaanderen*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Instituut voor lichamelijke opleiding Katholieke Universiteit Leuven, 1978, p. 79-80.●
- 22 CASTLE, a.w., p. 6 en 196.
- 23 ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, *Officie-Fiscaal, Portefeuilles nr. 20/126*, Memorie 22.1.1656.
- 24 STELLAMANS, a.w., p. 107, 129, 138, 146 en 152; VAN AUTENBOER (E.). *De kaarten van de schuttersgilden van het Hertogdom Brabant (1300-1800)*. Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1994, p. 2:415-425.
- 25 VAN ROEY (J.). De 'zuivering' van de Antwerpse gewapende gilden na de val van de stad (17 augustus 1585). *Taxandria*, 57, 1985, p. 199-206.
- 26 THIJS, a.w., p. 64.
- 27 Zie over de goede verhouding tussen de aartshertogen en de Brusselse gilden WAUTERS (A.). *Notice historique sur les anciens sermens ou gildes d'arbalétriers, d'archers, d'arquebusiers et d'escrimeurs de Bruxelles*. Bruxelles, Briard, 1848, p. 9 en 15-17.
- 28 MERIGNAC (E.). *Histoire de l'escrime dans tous les temps et dans tous les pays*. Parijs, Impr. réunies, 1883-1886, p. 2:499-504.
- 29 VAN HONACKER (Karin). *Lokaal verzet en oproer in de 17e en 18e eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*. Kortrijk-Heule, UGA, 1994, p. 310 en 533-534.
- 30 WAUTERS, a.w., p. 40; VAN HONACKER (Karin.). *The Archdukes and their subjects: the political culture of the citizens in the Netherlands*. In: THOMAS (W.) en DUERLOO (L.) reds. *Albrecht en Isabella 1598-1621. Essays*. Brussel, Brepols, 1998, p. 241-247.
- 31 STELLAMANS, a.w., p. 98, 127, 135, 159 en 167; MERTENS (F.) en TORFS (L.). *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot op onze tijden*. Antwerpen, Buschmann, 1843-1853, p. 3:472, 477 en 479.

- 32 STELLAMANS, a.w., p. 143; STADSAR-CHIEF ANTWERPEN, *GA 4614, f. 112, 117 en 152*.
- 33 STELLAMANS, a.w., p. 159.
- 34 THIJS, a.w., p. 62-64.
- 35 THIJS, a.w., p. 101.
- 36 'Méditation' in: VILLER (Marcel) en CAVAL- LERA (Ferdinand). *Dictionnaire de Spiritualité: ascétique et mystique, doctrine et histoire*. Parijs, Beauchesne, 1937-1995.
- 37 DE MOREAU (E.). *Histoire de l'église en Belgique, t. 5: L'église des Pays-Bas 1595-1633*. Brussel, Edition Universelle, 1952, p. 427-430.
- 38 LE CLERCQ (L.). *De Vlaamsche vertalingen van Sint Franciscus van Sales' werken*. Brasschaat, De Bievre, 1926, 16 p.
- 39 DE MOREAU, a.w., p. 426-427.
- 40 THIJS, a.w., p. 100-101 en 105.
- 41 In de opdracht aan Benedictus Van Haeften.
- 42 PORTEMAN (Karel). *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1977, p. 27. In dit werk wordt ook een overzicht gegeven van de verschillende definities van het (woord)embleem (p. 36-56 en 153-157). We weerhouden de volgende kenmerken: 1. Een driedelige opbouw, bestaande uit *pictura* (prent), *motto* (aforistische formulering van de weergegeven levens- waarheid), en *scriptio* (het verklarende onderschrift), waarbij elk van deze onderdelen kan deelnemen aan de dubbele functie van het embleem, namelijk afbeelden en uitleggen. In de woordemblemata of *emblemata nuda* wordt de pictura vervangen door een woordelijke weergave ervan. 2. Het vertrekpunt is een realistische observatie (maar ook historische gebeurtenissen, mythes en legendes kunnen worden uitgelegd). Het embleem kan min of meer als een 'omgekeerde' allegorie worden beschouwd: de allegorie gaat uit van een abstracte wijsheid die omgezet wordt in een uitgewerkte beelddpraak, het gebruikte beeld is dus een *constructie*. In het embleem wordt de diepere waarheid *ontdekt* in de werkelijkheid. 3. Wat de pictura voorstelt bestaat ook onafhankelijk van het embleem, en is op zich reeds betekenisvol. De pictura is als *afbeelding* altijd méér dan een loutere *uitbeelding*. 4. De verklaring van het beeld is geen subjectief-emotionele duiding, maar berust op een onderliggend objectief kensysteem, gebaseerd op analogieën, dat overeenstemt met de goddelijke wereldordening. (Zie over de emblematiek en de 'epistème van de analogie' SCHOLZ (Bernhard). Het hart als *res significans* en als *res picta*. Benedictus Van Haefkens *Schola Cordis* (Antwerpen, 1629). *Spiegel der Letteren* (Leuven), 33, 1991, p. 126-131.)
- 43 POLMAN (P.). *Vruchten van de Katholieke Hervorming*. In: *Cultuurgeschiedenis van het Christendom 3: Het Christendom in de branding*. Amsterdam en Brussel, Elsevier, 1950, p. 433.
- 44 SOUILLER (D.). *La littérature baroque en Europe*. Paris, PUF, 1988, p. 243.
- 45 Zie ROMBAUTS, a.w., p. 226-237; VAN DUINKERKEN (Anton). *Dichters der Contra-Reformatie*. Utrecht, De Gemeenschap, 1932, p. 82-93; VERSTRAE- TEN, a.w., p. 15-25.
- 46 VERBERCKMOES (Johan). *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende*

- en zeventiende eeuw. Nijmegen, SUN, p. 210-213; ROMBAUTS, a.w., p. 130-131. Over Van Wissekercke: ALLARD (H.J.). Pater Willem Gillisz. Van Wissekercke s.J. (1616-1678). *Almanak voor Nederlandsche Katholieken (Het jaarboekje van Alberdingk Thijm)* (Amsterdam) 42, 1893, p. 59-82. Over de Crock: ALBERDINGK THIJM (Jozef), onder pseudoniem Pauwels Forestier en Th. Krihbijl ten Dam. De fabelen van den H. Cyrillus in het Nederlandsch. *Dietsche Warande* (Gent), 6, 1864, p. 206-230.
- 47 ROMBAUTS, a.w., p. 39-45.
- 48 POLMAN (P.). *Religieus pessimisme onder de Aartshertogen*. In: *Miscellanea Historica in honorem Alberti De Meyer*. Leuven, Universiteitsbibliotheek, 1946, p. 1015-1019; PORTEMAN, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*, p. 104-107 en p. 111-112.
- 49 VERLEYEN (H.). Benedictus Van Haefthen als geestelijk schrijver. *Ons Geestelijk Erf* (Antwerpen), 60, 1986, p. 234-244.
- 50 VAN HAEFTEN (Benedictus) en MAL-LANTS (F.P.) (vert.). *De Heyr-Baene des Cruys*. Antwerpen, Jacobus Woons, 1693, p. 353-354.
- 51 AXTERS, a.w., passim; PORTEMAN (Karel). *De mystieke lyriek van Lucas van Mechelen (1595/6-1652)*. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1977-1978, p. 2:277-279.
- 52 Van Haefthen ontleende de voorgestelde meditatieve oefeningen aan oudere, vooral Jezuitische handboeken. VERLEYEN, Benedictus Van Haefthen als geestelijk schrijver, p. 244-247.
- 53 AXTERS, a.w., 235.
- 54 VERLEYEN (H.). *Dom Benedictus van Haefthen. Proost van Affligem 1588-1648. Bijdrage tot de studie van het kloosterleven in de Zuidelijke Nederlanden*. Brussel, Paleis der Academiën, 1983, p. 94, 211-212.
- 55 VERLEYEN, *Dom Benedictus van Haefthen*, p. 181.
- 56 VERLEYEN, *Dom Benedictus van Haefthen*, p. 62-94.
- 57 VERLEYEN, Benedictus Van Haefthen als geestelijk schrijver, p. 372.
- 58 AGN, p. 6:406-407.
- 59 'Puritanism' in: ELIADE (M.) red. *The encyclopedia of religion*. New York, Macmillan, 1987.
- 60 ENGELBERTS (W.). *Willem Teellinck*. Amsterdam, Bolland, 1973, p. 122, 127-128 en 137; OP 'T HOF (W.J.). *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*. Rotterdam, Lindenberg, 1987, p. 534-536.
- 61 PORTEMAN, Cats's concept of the emblem, p. 78.
- 62 Citaten uit de opdrachten *Aende Redelijcke Siele en Tot den Leser*.
- 63 Citaten uit hoofdstuk XIII, *Wandelinghe naer den Noen*, p. 47.
- 64 HAMON (Ph.). *Introduction à l'analyse du descriptif*. Parijs, Hachette, 1981, p. 189.
- 65 VAN HAEFTEN, a.w., p. 6. Zie ook p. 92 en 94.

- 66 De woorden die in vet worden aangeduid geven aanleiding tot een beschouwing.
- 67 Hoofdstuk II, pp. 4-6.
- 68 Een instrument om de diepte te peilen.
- 69 De coherentie van de analogische relaties wordt echter soms uit het oog verloren. Het lichaam is zowel ballast als schip, de lading is zowel de deugd als de ziel. De overeenkomst tussen de ledematen en spijkers en verbindingspennen is onduidelijk.
- 70 Hoofdstuk XXVI werd niet weerhouden omdat het gaat over de zonsondergang en in feite vooral beschouwingen over de duisternis bevat.
- 71 De termen werden ingedeeld volgens de substantief waarop ze teruggingen, zo valt onder 'strael' bijvoorbeeld ook *straelen* en *ghestrael*, en onder 'schijn' ook *schijnsel*, *wederschijn* en *aenschijn*. Overigens waren deze variaties miniem.
- 72 In hoofdstuk XIII zijn geen andere omschrijvingen meer te vinden.
- 73 Hoofdstuk I, p. 2, en hoofdstuk V, p. 21.
- 74 Hoofdstuk V, p. 15-16.
- 75 WARNKE (F.). *Versions of baroque: European literature in the seventeenth century*. New Haven, Yale University Press, 1975, p. 30-32.

BIJLAGE

Inhoudstafel van *Den vermakelycken dagh van een Christen-mensch*

(a)	Opdracht aan Benedictus Van Haeften	4 p.
(b)	Sonnet ter ere van Benedictus Van Haeften	1 p.
(c)	Aende Redelijcke Siele	7 p.
(d)	Tot den Leser	1 p.
(e)	Aen de Lief-Hebbers	1 p.
(f)	Den Vermakelijcken Dagh Van een Christen Mensch	
I	Overdenckinghe als-men wacker wordt.	1
II	<i>Opstaende ende sich cleedende</i>	4
III	<i>Overdenckinghe als men sich wascht</i>	7
IV	<i>Op-offeringhe ende bevelinghe aen de Alderheylichste Drijvuldicheyt, eer men uyt gaet</i>	9
V	<i>Uyt-gaende</i>	13
VI	<i>Overdenckinghe van 't water</i>	25
VII	<i>Overdenckinghe van de Aerde</i>	27
VIII	<i>Overdenckinghe van 't groen</i>	31
IX	<i>Overdenckinghe vande Boomen</i>	33
X	<i>Overdenckinghe vande beesten</i>	34
XI	<i>Overpeysinghe in 't wandelen</i>	37
XII	<i>Te huys comende</i>	42
XIII	<i>Wandelinghe naer den Noen</i>	45
XIV	<i>Vande Locht</i>	48
XV	<i>Vanden Staet</i>	51
XVII	<i>Van 't gheruchte</i>	54
XVIII	<i>Van 't bedelen</i>	59
XIX	<i>Van de winden</i>	60
XX	<i>Van de onghestadicheyt</i>	60
XXI	<i>Van de veranderinghe van weeder</i>	61
XXII	<i>Overdenckinghe van den tijdt</i>	63
XXIII	<i>Vande Wenschen</i>	63bis
XXIV	<i>Vanden werck-loon</i>	64bis
XXV	<i>Van de sinnelijckheydt</i>	64bis
XXVI	<i>Van den onderganck der Sonnen</i>	65
XXVII	<i>Overdenckinghe van 't onweder</i>	68
XXVIII	<i>Ghedachtenisse des doodts</i>	72
XXIX	<i>Slaepen gaende</i>	76
(g)	Lofdichten ter ere van Van Essen	
(h)	Approbatie	

Er is geen hoofdstuk XVI.

Tussen p. 64 en p. 68 zitten er fouten in de paginanummering.